

Класична українська література

УДК 821.161.2-31.09

Олександр Боронь (Київ)

ХУДОЖНЯ СВОЄРІДНІСТЬ ПОВІСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «НЕСЧАСТНЫЙ»

Типологічно і хронологічно найближчі до Шевченкового твору повісті Ореста Сомова «Матушка и сынок» (1833) та Миколи Павлова «Ятаган» (1835). У першій з них спародійовано сентиментально-солодке зображення любовних страждань у низці тогочасних творів російської літератури, але водночас актуалізовано і небайдужу для Шевченка проблему наслідків неправильної освіти, ускладнену надмірною любов'ю та опікою матері. Натомість свого часу сенсаційна повість Павлова, що навіть викликала обурення Миколи I й пряму заборону на повторні публікації, перегукується з «Несчастным» відтворенням непарадного боку військових звичаїв та побуту, у центрі уваги письменника — страждання розжалуваного урядові за дуель корнета, який зазнав приниження фізичним покаранням від свого суперника — полковника. Однак Шевченкова повість все ж таки надто далека від пізньоромантичних прийомів як Сомова, так і мелодраматичної афектації Миколи Павлова, бо закорінена в життєвий досвід автора і більшою мірою, ніж інші його прозові твори, спирається на власні безпосередні враження та спогади, а не на літературні джерела чи зразки, хоч вплив цих останніх, зокрема творчості Гоголя, теж істотно позначився на засобах характеротворення письменника.

Творчу лабораторію автора демонструє такий рідкісний випадок у Шевченка як фіксація своїх реальних вражень і міркувань, що стали основою сюжету твору. За майже два з половиною роки після закінчення роботи над «Несчастным» Шевченко 21 червня 1857 р. почав, а 25-го завершив розлогий запис у Щоденнику про т. зв. «несчастных», зокрема сина статського радника (зауважимо — чиновника 5 класу за Табелем про ранги, тобто досить високого становища) Порцієнка, який «все <...> отвратительные пороки вмести в своей подлой двадцатилетней особе». Дальші роздуми письменника надзвичайно важливі для з'ясування генези повісті та адекватного її розуміння: «Странное и непонятное для меня явление этот отвратительный юноша. Где и когда успел он так глубоко заразиться всеми гнусными нравственными болезнями? Нет мерзости, низости, на которую бы он не был способен. Романы Сю с своими отвратительными героями — пошлые куклы перед этим двадцатилетним извергом. И это сын статского советника, следовательно, нельзя предполагать, чтобы не было средств

дать ему не какое-нибудь, а порядочное воспитание». Повість «Несчастный» постала як художній результат осмислення занатованих згодом, а спостережених, очевидно, відразу по прибутті до Орської фортеці побутових сцен. Творча уява митця дала змогу відтворити обставини, в яких деформується особистість дворянських дітей, адже, як наголошує Шевченко, їхні батьки мають неабиякі матеріальні можливості, щоб забезпечити добру освіту. Крім того, він покладає провину за появу таких моральних виродків, як Порцієнко, цілковито на їхніх батьків, які, слушно припускає митець, такі ж самі за рівнем морального розвитку чи, точніше, деградації. Цікаво також, що Шевченко дещо риторично відкидає романи Ежена Сю, сповнені неймовірних злочинних характерів, як надумані порівняно з буденною російською дійсністю, що вже нікого з його сучасників не дивувала.

У цьому самому щоденниковому записі Шевченка міститься ключ до правильної інтерпретації назви повісті як саркастично-знущальної щодо центрального персонажа твору. Поштовхом до появи твору був гіркий досвід Шевченка, якого військове начальство ставило на одну дошку із рештою конфірмованих, зокрема відданих власними батьками у солдати. Навіть у нечисленній залозі Новопетровського укріплення, як свідчить Щоденник, їх було кілька, — можна лише уявити загальну кількість у масштабах всієї імперії. Отже, Порцієнка (Юліан Антонович Порцьянко, 1827–?) слід вважати прототипом Іполита [див. докладніше: 3, с. 22], а його життєву історію — загальною канвою повісті.

У творі знайшло втілення Шевченкове бачення причин появи в суспільстві таких моральних потвор, як виведений у Щоденнику Порцієнко. Це перша повість письменника, цілком присвячена питанням освіти, пошуку виховного ідеалу людини, умов, за яких можливе зростання духовної, освіченої особистості. Художнє дослідження виховних проблем письменник згодом розвинув у свого роду експериментаторській повісті «Близнець». Зосередившись на негативних обставинах, які унеможливають моральний і інтелектуальний розвиток дитини, а згодом підлітка, він у такий спосіб виступив проти поширеної тоді в Росії системи виховання дворянських дітей чи радше її відсутності. Адже для більшості заможних поміщиків уже сам факт матеріальної забезпеченості був достатньою підставою для вступу дітей у доросле життя, де, попри істотні станові умовності, визначальним чинником були маєтності й гроші. У російській літературі яскравим попередником «несчастного» був персонаж комедії Дениса Фонвізіна «Недоросль» (1781) Митрофанушка. Хоча Шевченко змальовує дещо інші суспільні реалії, однак незмінне те, що і в нових умовах найбільшою чеснотою вважається кількість власних кріпаків. Скажімо, Марія Федорівна на резонні зауваги деяких сусідок, що Іполитушку з огляду на чотирнадцятирічний вік пора б уже віддати в навчання, про себе думала: «Дуры вы, <...> с своею грамотою; ведь он столбовой дворянин, помещик — да еще и помещик какой? 1000 душ чистогану. Не по-вашему — три с половиною души, да и те три раза заложены и перезаложены. Вот оно что. К нему, неграмотному, вы же, грамотные, придете да в ноги поклонитесь» [10, с. 265].

Розвиток дії в повісті відбувається у просторових межах спершу російського села (важливо наголосити на цьому, адже в решті прозових творів Шевченко, за невеликими епізодичними винятками, змальовує реалії села українського), а згодом Петербурга, поданого хоч і фрагментарно, проте достатньо повно для відтворення його образу в основних рисах. Можливо, цим зумовлена давно помічена багатьма дослідниками повна відсутність українців у творі, що свідчить про свідомий характер їх застосування Шевченком у решті повістей услід за Григорієм Квіткою і Миколою Гоголем, які так само інкрустували свою російськомовну прозу українською лексикою. Принципи зображення міського простору в Шевченка виявляють спорідненість більшою мірою із поширеними в російській літературі 1840-х рр. фізіологічними нарисами, аніж навіть із його власною пізнішою повістю «Художник», у якій Петербург постає в ностальгійно-романтичному ореолі.

У повісті помітне виразно окреслене ядро нечисленних інтертекстуальних зв'язків, які відсилають до знакових для Шевченка творів, головний із яких у цьому випадку — поема Гоголя «Мертвые души». Вперше ця назва виринає у розмові розповідача з Іполитом, коли він намагається виявити рівень його загальної культури: «Я попробовал было его со стороны образования, и он мне такую чепуху загородил, что лучше было б и не пробовать. Однажды приходит он ко мне навеселе и видит у меня развернутую книгу на столе. «Что это вы

почитываєте? — спрашивает он. — «Мертвые души»? — а, это сочинение Эжена Сю». — «Точно так», — ответил я» [10, с. 242]. Для Шевченка це лаконічна, але вичерпна характеристика інтелектуальних обріїв «несчастливого», який ніколи й не чув назви твору Гоголя, хоч йому відоме принаймні ім'я французького письменника, чії другосортні романи користувалися надзвичайною популярністю серед невибагливої публіки в Росії.

Характеризуючи батька Іполита, відставного ротмістра Хлюпіна, письменник зауважує: «Большую часть дня он проводил или на псарне, или на конюшне. Или же упражнялся в благородном занятии стрелянием из пистолета в цель, которую устроил у себя в кабинете на случай дурной погоды. Надо заметить, что в этой комнате, кроме стула и цели, ничего не было, даже трубок и книжки, развернутой на 14 странице. И я не знаю, почему он называл ее кабинетом!» [10, с. 247–248]. Це пряма алюзія на Гоголя, саме на опис кабінету Манилова [2, с. 25]. Тут очевидна свого роду архетипність «поєми» Гоголя для тогочасної літератури, легка впізнаваність найменших подробиць і прихованих цитат із неї в інших творах, що не потребували навіть додаткових пояснень чи натяків. Годі й говорити про значення цього твору для Шевченка, особливо на заслання [докладніше див.: 5, с. 253–256].

Інтертекстуальний простір повісті витворюють також доволі нечисленні, порівняно, скажімо, з «Музыкантом» чи «Художником», згадки імен відомих малярів, композиторів, письменників та їхніх творів, що не стільки окреслюють її художню специфіку, скільки характеризують мистецькі інтереси розповідача, в образі якого, як відомо, значною мірою втілено риси самого Шевченка.

Своєю чергою, образ «автора», опосередкований у повісті розповідачем, по суті, зведений до мінімуму з огляду на переважання у цьому творі фабули, його роль — спостерігача, тобто службова [докладніше див.: 8, с. 218]. Лише двічі розповідач у формі традиційних позафабульних відступів втручається у виклад: обидва вони — і перший ліричний («О, если б я знал тогда...» [10, с. 243]), — і другий («А цель ее была такая...» [10, с. 254]), — дещо застаріле на час написання твору так зване оголення прийому, яке демонструє структуру нарації і покликане підтримувати увагу читача. Відтак у творі, на відміну від деяких інших повістей, переважає об'єктивна нарація, забезпечена знеособленим описом перипетій із вагомою партією діалогів, що мають істотне значення для розуміння подій та характерів.

Майже відразу внаслідок короткого знайомства з Іполитом розповідач виявляє своє вкрай негативне ставлення до нього і таким чином програмує відповідне читацьке сприйняття: «Это было что-то вроде идиота. Трезвый, он упорно молчал. От одной рюмки водки он пьянел и начинал проклинать мать свою, самого себя и все, что его окружает. Одна пляска для него имела еще какую-то прелесть, а больше ничего» [10, с. 242]. Дальший зміст твору розкриває обставини і причини появи таких дегенеративних істот, якими зрештою була перенасичена російська армія. Найголовнішим фактором нещастя і розбещеності Іполита письменник вважає сліпу і водночас безжальну любов до нього неосвіченої й вкрай обмеженої Марії Федорівни, якій притаманні нездоровий практицизм, меркантильність, хижацтво та бездушність до всіх, окрім власного сина: «Зачерствелая ко всему, Марья Федоровна к сыну своему была бесконечно нежна. Позволяла ему все, что только позволяет дитяти глупо любящая мать» [10, с. 263]. Керуючись щирим прагненням якнайкраще забезпечити його майбутнє, вона, по суті, вкорочує життя безвільному нікчемі-чоловіку, яким безпринципно маніпулює, занапащає в сумнівному закладі пасербицю Лізу, внаслідок злочинної байдужості калікою стає Коля — в її очах це претенденти на спадок. Саме тому їх слід усунути, для чого прийнятні всі засоби, якими вона послуговувалася з часів своєї заплямованої молодості.

Шевченко, безжально демонструючи всі низхідні етапи моральної та розумової деградації Іполита, майстерно вихоплює не тільки безпосередні сімейні та навіть суспільні обставини, а докладним змалюванням постатей батьків акцентує увагу на спадковості, відсутній на другий план в інших повістях на виховну тематику, наприклад у «Близнецах»; тривалий час генетичний чинник взагалі не був предметом художнього осмислення, тим більше в російській літературі 1850-х рр.

Цілковитим антиподом Іполиту виступає Коля, так само позбавлений освіти, ба більше — елементарної турботи про свої побутові потреби. Його сліпота в цій назагал просвітницько-реалістичній повісті достоту символічна: шлях до світла істини — істини християнської віри,

єдино доступної за тих умов, йому доводиться долати буквально наосліп, всупереч зажерливій і тупій нянці, не кажучи вже про мачуху. На цьому непростому шляху він знаходить душевну рівновагу, примирення з несправедливим світом. Його непоказна душевна краса, відсутність інтелектуальних переваг чи блискучої освіченості становлять різкий контраст до потворності Іполита, пересиченого піклуванням матері та матеріальним достатком. Симптоматично також, що, попри несприятливі обставини, все ж Лізі певною мірою також вдалося зберегти душевну красу, в чому переконують її очищувальні сльози у сцені випадкової зустрічі зі своєю нянькою Аксіньєю. Водночас, судячи з усього, шлюб її, хоч і укладений за драматичних обставин, був щасливим, бо молодий писар виявився порядною людиною.

Крім Іполита і його матері, галерею малопривабливих персонажів продовжує ница особа Юлії Карлівни, власниці сумнівного закладу на Пісках, яка вміє отримувати зиск із будь-яких обставин, що, власне, й демонструє історія заміжжя Лізи та остаточного викриття злочину Марії Федорівни.

Фабула «Несчастного» — найбільш динамічна з усіх прозових творів Шевченка. Письменник вміло поєднує епізоди злочинних дій Марії Федорівни, внаслідок яких так різному складаються долі сина й нерідних дітей, підтримуючи інтригу протягом всієї повісті, що певною мірою споріднює її з творами авантюрно-пригодницького жанру. Дослідниця Світлана Гетьман навіть небезпідставно вважає, що «ідея моральної перемоги добра, втілена в образах дітей-сиріт Колі і Лізи, особливе тепло, інтонація співчуття до них дають підстави вбачати певні типологічні перегуки із творами Діккенса» [1, с. 19]. Утім, не лише щасливий розв'язок конфлікту, що сповнений справді високого гуманістичного звучання, властивого прозі Шевченка загалом, а саме особливості побудови фабули: злочинне середовище міського дна, приховування справжнього походження Лізи, боротьба за спадок та ін. — все це нагадує сюжети багатьох діккенсівських романів. Однак принципова різниця полягає в тому, що читач Шевченка стежить за послідовним розгортанням фабули, знаючи наміри Марії Федорівни та секрет народження Лізи, тоді як Діккенс до самого фіналу не розкриває всіх таємниць та пружин розвитку дії, тримаючи читача в напруженому очікуванні розв'язки.

На відміну від попередніх повістей, у «Несчастному» Шевченко зводить обрамлення до мінімуму, крім того, вдаючись у побудові сюжету до прологу — після лаконічного пейзажу одразу введено сцену зустрічі з дивного вигляду «белокурым юношей», історія якого викладається згодом у хронологічній послідовності. За спостереженням Федора Прийми, саме ця картина Орської фортеці, що нею відкривається повість, й організує подальший перебіг сюжету [7, с. 174]. У структурі композиції сюжету прозаїку все ж не пощастило позбутися окремих характеристичних вад: надто докладно, із зайвими деталями, а подекуди й дещо плутано з'ясовуються передісторії персонажів, зокрема обставини одруження батька Марії Федорівни, історія звабленої підступним мічманом мамзель Шарнбер, із якою випадково зустрічається мати Іполита в Юлії Карлівни, — все це помітно уповільнює розвиток дії. Загалом і опис побуту, перемежований дрібними подіями, і подальше прискорення розгортання сюжету готують читача до розв'язки, що містить пояснення вміщеного на початку твору епізоду, — у такий спосіб Шевченко підтримує інтерес читача. Композиційну єдність повісті забезпечує провідна, чітко окреслена ідея — згубних наслідків невігластва, що пронизує весь твір, детермінує логіку його побудови. Збалансованою слід визнати і суб'єктну організацію повісті, її перспективацію — співвідношення точок зору, зокрема переконливо відтворено навіть своєрідний хід міркувань розумово і морально неповноцінного Іполита, що визначає характер його вчинків.

Параметри композиції, у свою чергу, значною мірою зумовлюють жанрову специфіку повісті, яку можна окреслити на основі принципів, запропонованих Валерією Смілянською для класифікації різновидів поеми [9, с. 4–5]. Застосовуючи апробовані дослідницею жанрові критерії, з огляду також на розглянуті вище деякі художні особливості «Несчастного», за родовою приналежністю цей твір слід віднести до епічної повісті, у якій подієвому плану відведено чільне місце і майже зовсім відкидається такий характерний для решти прози митця ліричний струмінь, хоч у жодному разі не варто нехтувати його краплями.

За проблемно-тематичним змістом «Несчастный» тяжіє до етологічної, звичаєвоописової повісті виховання, назву жанрового різновиду якої доцільно утворити за аналогією до роману виховання. Крім того, ця повість генетично пов'язана з панівним у російській літературі 1840-х рр.

«фізіологічним» нарисом, який істотно поступився своїми позиціями вже у 1850-х рр., що, серед іншого, зумовило пізніше відоме сприйняття її як анахронічної.

Зрештою, за тональністю повість — іронічно-сатирична з огляду на загальну манеру нарації та принципи побудови образів персонажів. Тотальною іронією буквально просякнутий увесь твір: як партія автора-розповідача, так і численні діалоги, хоча, слід визнати, Шевченку не вдалося в цьому досягти значного художнього ефекту через вочевидь непотрібні пояснення до того чи того моменту, що оголювали іронічність.

Отже, повість «Несчастный» — складний кількоплановий твір соціально-просвітницького змісту, одна із найбільш довершених прозових спроб Шевченка, що становить помітне явище в історії української повісті середини XIX ст.

Література:

1. Гетьман С. Традиції англійського роману виховання у прозі Т. Шевченка / Світлана Гетьман // Слово і час. — 2003. — № 7. — С. 14–20.
2. Гоголь Н. В. Полное собр. соч. : в 14 т. / Николай Васильевич Гоголь. — [М., Ленинград] : Изд-во АН СССР, 1951. — Т. 6. — 923 с.
3. Дневник Тараса Шевченка с комментариями Л. Н. Большакова. — Оренбург : Оренбургская губерния, [2001]. — 311 с.
4. Кодацька Л. Ф. Художня проза Т. Г. Шевченка / Лариса Федосіївна Кодацька. — К. : Наукова думка, 1972. — 327 с.
5. Крутікова Н. Є. Гоголь та українська література (30–80 рр. XIX сторіччя) / Ніна Євгенівна Крутікова. — К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1957. — 552 с.
6. Полякова Л. Из спостережень над художньою своєрідністю повісті Т. Г. Шевченка «Несчастный» / Людмила Полякова // Збірник праць 27-ї наукової шевченківської конференції. — К., 1989. — С. 154–159.
7. Прийма Ф. Я. Шевченко и русская литература XIX века / Федор Яковлевич Прийма. — М., Ленинград : Изд-во АН СССР, 1961. — 411 с.
8. Смілянська В. Л. Шевченкознавчі розмисли / Валерія Леонідівна Смілянська. — К. : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2005. — 491 с.
9. Смілянська В. Л. Шевченкова романтична поема: система індивідуальних жанрових модифікацій / Валерія Леонідівна Смілянська // Слово і час. — 2010. — № 6. — С. 3–20.
10. Шевченко Т. Г. Повне збір. творів : у 12 т. / Тарас Григорович Шевченко. — К. : Наукова думка, 2003. — Т. 3. — 592 с.

The Artistic Originality of the Story «The Unfortunate» by Taras Shevchenko

The article represents an attempt to determine the typological connection between the story by Taras Shevchenko and Russian prose of his time. We also consider the problematic and thematic content of the work, peculiarities of the poetics: intertextuality, composition, genre, the system of characters etc.

УДК 821.161.2-1:7.035(Я.Щоголів)

Юлія Регуш (Бердянськ)

РОМАНТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗКРИТТІ ТЕМИ СМЕРТІ У ТВОРЧОСТІ ЯКОВА ЩОГОЛЕВА

Творчість харківського поета Якова Щоголева — своєрідне явище в українській літературі XIX століття, але водночас поетичний доробок митця містить у собі ознаки, характерні для поширеного у літературі того часу романтичного напрямку.

У творчості українських романтиків знаходять вираження притаманні світовій романтичній літературі мотиви песимізму, безнадії, відчаю, страждання, настрої так званої світової скорботи. Заглиблюючись у песимістичні настрої, українські поети у своїх творах часто звертаються до